

Utemeljiteljska kultura - na primjeru reprezentativnih urbanih prostora Zagreba

Dr Snješka Knežević

istraživač suradnik Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu

Izlaganje sa znanstvenog skupa — 711.1(497.1 Hrvatska) »18«

I.

Pojam utemeljiteljsko razdoblje (*Gründerzeit*) primjenjuje se kao uvjetan i pogodben termin, posuđen iz njemačke kulturne povijesti¹, u kojoj Richard Hamann tu izvorno ekonomsku teorijsku kategoriju u svom dijelom sociološkom pristupu znanstvenim i umjetničkim fenomenima između 1870. i 1885. provjerava, emancipira i razvija. Prihvaćen i razrađen, napose u austrijskoj teorijskoj literaturi, pojam *Gründerzeit* određuje estetsku kulturu sedamdesetih i osamdesetih godina, koje je bit sinteza političkih, znanstvenih i estetskih činilaca — i na razini načela i prakse; to se jedinstvo rastvara koncem stoljeća odvajanjem estetske kulture politike i znanosti. Izraženi historicizam kulture utemeljiteljskog razdoblja zasnovan je na dogmi kontinuiteta i sinteze: povezanosti prošlosti, sadašnjosti i budućnosti i sabiranja svih umjetnosti u jedinstvo sveukupnog umjetničkog djela (*Gesamtkunstwerk*). Arhitekturi samo razdoblje pridaje najvišu i otmjenu funkciju sinteze. Gottfried Semper: *Arhitektura je sjedinjenje sviju grana industrije i umjetnosti u veliko ukupno djelovanje s pomoću jedne ideje vodilje*². Upravo arhitekturu (i urbanizam) utemeljiteljskog razdoblja konačno historijski i estetski potpuno predstavlja i vrednuje monumentalno djelo posvećeno kulturi Ringstrasse u Beču, zacijelo najvećeg, najcjelovitijeg dostignuća toga razdoblja³.

Primijenjen u prosudbi kulture devetnaestog stoljeća u nas, pojam utemeljiteljsko razdoblje zacijelo mora biti oljušten od značenja izvedenih iz sklopa drugačijih historijskih uvjetovanosti, ponajprije razine i dimenzija same kulture tih, drugih sredina i sveden na svoju bit: da predstavi kulturu doba utemeljenja historicizma.

Predlaže se za kulturu sedamdesetih i dijela osamdesetih godina u Hrvatskoj, kad se na temelju procesa ekonomske i duhovne modernizacije neoilirskog razdoblja šezdesetih i afirmacije liberalizma sedamdesetih go-

Utemeljiteljsko razdoblje podudara se s nastupom i djelovanjem bana Ivana Mažuranića i dobom snažne potvrde modernizacije na svim područjima života sedamdesetih godina devetnaestog stoljeća. Nove društvene potrebe, potiču uobličenje reprezentativnih urbanih prostora. Krajem desetljeća jedinstven će stil uobličiti cjelovite sredine, ponajprije Zrinjski trg. Svojim oblikovanjem i karakterom on je ishodište buduće potkove. Ideja potkove nesumnjivo je djelo utemeljiteljske kulture. Nosioci snažnog kulturnog razvoja formuliraju ideju stilizacije središta, koje je u osnovi iz 1865. naglašeno s dva velika trga i perivojem duž južnog ruba središta pa ih spajaju u kontinuirani okvir. Kakvoća i vrijednost reprezentativnih urbanih prostora Zagreba, potkova i avenije što ju presjecaju, zacijelo opravdavaju prijedlog pozitivnog vrednovanja utemeljiteljske kulture.

dina moderna nacionalna kultura institucionalizira i stabilizira u tim svojim institucionalnim okvirima. Razdoblje bi se protezalo od nastupa bana Ivana Mažuranića do sredine osamdesetih, dokad procesi modernizacije iznutra⁴ stječu svoju punu evidenciju i afirmaciju na svim područjima kulture. To je doba konačne seklarizacije obrazovanja i socijalizacije kulture, stvaranja novih reprezentativnih oblika izražavanja, novog simboličkog i formalnog iskaza, izrazite idejne i stilske koherencije.

U urbanom prostoru Zagreba utemeljiteljska kultura potvrđuje se gradnjom novog grada devetnaestog stoljeća: Donjeg grada, kojem je nakon administrativnog ujedinjenja zagrebačkih povijesnih naselja bilo namijenjeno da bude razvojni prostor grada u tom stoljeću, da integrira povijesna naselja u jedinstven grad i toj novoj, kompleksnoj urbanoj tvorevini dade središte. U urbanizaciji se javlja novo gradsko mjerilo, a arhitektura snažnijeg stilskog identiteta zasniva reprezentativnu urbanu sceneriju. Upravo tom sceničnom, estetizirajućom i simboličkom pretenzijom arhitekture, potpomognute novim konceptima uređenja prostora, javni prostori pretvaraju se u društvene prostore.

Ovo izlaganje prikazuje proces konstituiranja novih društvenih prostora Donjega grada, to jest njegovih trgova u tom razdoblju. Iznosi tezu da je okvir zelenih

¹ Richard Hamann, Jost Hermand, *Gründerzeit, Epochen der deutschen Kultur von 1870 bis zur Gegenwart*, sv. 1, Fischer, 1977. Tekst je prvi put objavljen 1965. u *Deutsche Kunst und Kultur von der Gründerzeit bis zum Expressionismus*, sv. 1, Gründerzeit (Akademie Verlag, Berlin).

² Gottfried Semper, *Kleine Schriften*, 1884.

³ *Die Wiener Ringstrasse Bild einer Epoche*, 11 svezaka, ured. Renate Wagner-Rieger, 1979.

⁴ U knjizi *Počeci moderne Hrvatske*, Zagreb 1985. Mirjana Gross zasniva pojam modernizacija izvana za razdoblje apsolutizma kada imperativi preživljavanja Monarhije nameću modernizaciju svim svojim sredinama.

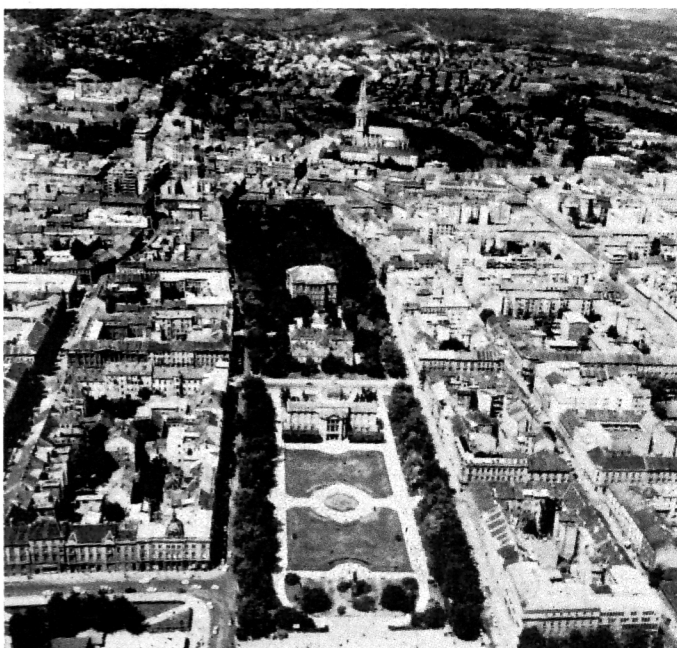
trgova oko središta Donjega grada — područja između Petrinjske i Savske ulice, koje se već ranih šezdesetih godina⁵, prije prve zagrebačke regulatorne osnove iz 1865, postulira kao *nutarnji grad*, to jest središte — okvir trgova poznat i kao *Lenucijeva potkova*⁶ — nastao kao *ideja* još sedamdesetih godina, da je, dakle, djelo u temeljiteljske kulture. Ideja uokvirenja središta grada kontinuiranim pojasom trgova — parkova nije rezultat odluke nekog planera (ili planerske grupe), nego postepene preobrazbe poimanja grada. Ona se postupno kristalizirala u razmišljanjima o smještaju i kompoziciji novih kulturnih i javnih sadržaja, koje zahtijevaju narasle kulturne potrebe i očekivanja i o stvaranju prostornih okvira za nove oblike društvenosti.

II.

Sedamdesetih godina u Donjem gradu samo je jedan trg koji još nema pravi urbanj karakter: Novi terg, stočno sajmište⁷, na rubovima kojega su dvije kasarne⁸, ženska kaznionica i jedina urbana kuća⁹ koju je 1858. za pekara Aloisa Halma projektirao Janko Grahorst.

Regulatorna osnova iz 1865. godine¹⁰ predviđa u Donjem gradu dva velika trga: taj Novi, nešto izmijenjena karaktera i drugi, još bezimni, pred zemaljskom zgradom u Savskoj, građenoj između 1857. i 1860. namijenjen općoj bolnici.¹¹ Osnova koncentrirana na ta dva trga neke javne sadržaje, kao župnu crkvu, glazbeni zavod, konvikt preparandije, natkritu tržnicu na Novom trgu, a na bezimenom trgu na zapadu izložbenu zgradu i županijski sud, uz kompleksan bolnički centar u impozantnoj zemaljskoj zgradi.

54. Potkova, istočni dio (današnji trgovi kralja Tomislava, Strossmayera i Zrinskog)

55. Potkova, zapadni dio (današnji trgovi maršala Tita, Mažuranića, Marulića i Botanički vrt)

Taj nezgrapnan sadržajni koncept trgova odaje još uvijek provincijsku svijest i malogradski ukus. On nije realiziran, kao što ni regulatorna osnova šezdesetih godina nije realizirana u potpunosti: u kasnijoj prostornoj realizaciji respektirana je uglavnom njena tlocrtna artikulacija. Promjene su se zbile upravo na punktovima ideološke kolizije ideatora i realizatora, drugim riječima: kolizije različitih poimanja grada dviju kultura. Ti su punktovi javni prostori. Oni su doživjeli potpunu prenamjenu i izmijenili svoju kulturnu kakvoću. To ih je uzdiglo na razinu uzora, koji se onda lako reproducirao ili interpretirao.

Stoga preuređenje Zrinskog trga iz stočnog sajmišta u perivoj posjeduje prijelomnu važnost za razvoj Donjega grada: postavlja najviši kriterij za uređenje javnih prostora, odnosno trgova. On je prvi *društveni prostor* uređen u devetnaestom stoljeću. Izazvao je lančani proces uređenja javnih prostora i snažnu diferencijaciju centra od ostalih dijelova grada.

⁵ Arhiv Hrvatske, spisi Dvorske kancelarije, sv. LXXVIII, 1863. br. 1326/451 1863.

⁶ Taj se naziv zasniva na uvjerenju da je Milan Lenuci, najpoznatiji zagrebački urbanist devetnaestog stoljeća, kao autor regulatorne osnove iz godine 1887. u kojoj je prvi put ucrtan slijed trgova koji u obliku potkove uokviruje središnje područje Donjega grada ujedno autor ideje potkove.

⁷ Sajmište je na mjestu današnjeg Zrinskog trga osnovano odlukom magistrata 31. kolovoza 1826. Historijski arhiv Zagreba, Prot. act. pol. 1826. sign. 53, str. 409, br. 2884.

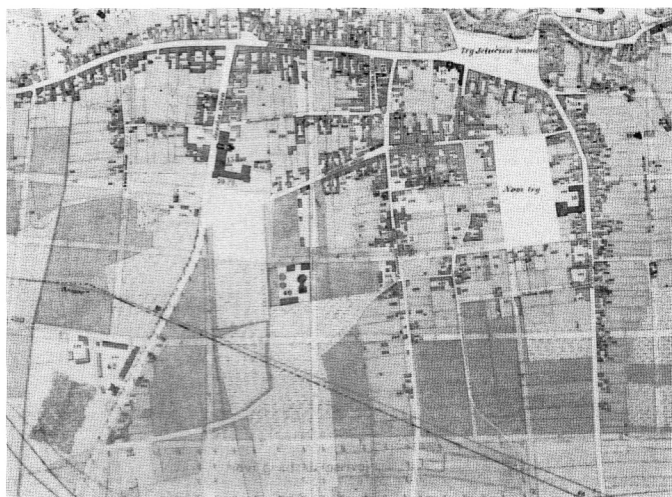
⁸ Tzv. *Petrinjska kasarna*, adaptirana i dograđena 1903. i dijelom sačuvana u novom kompleksu (Petrinjska 18., Đorđićeva 2, 4, Zrinski trg 8, 7); *Oružnička vojarna* u kući Pavla Hatzza, srušenoj 1877. zbog gradnje palače baruna Dragana Dobrnovič-Vranyčanya (danas Arheološki muzej, Zrinski trg 19). Ženska kaznionica bila je na mjestu palače suda.

⁹ *Nacrt kuće*, Historijski arhiv Zagreba, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Građevni odjel, sign. 3020 (Teslina 1); podaci i opis u knjizi I. Maroevića, *Graditeljska obitelj Grahorst*, Zagreb 1968.

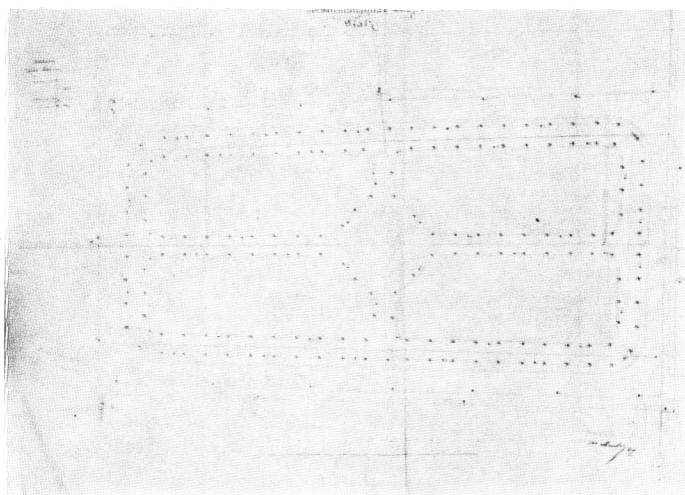
¹⁰ Arhiv Hrvatske, spisi Namjesničkog vijeća, kut. 146, spis br. 3779/1865. sa zapisnikom sjednica gradskog zastupstva od 13. 17. 18. 21. i 23. siječnja 1865. Osnova u Muzeju grada Zagreba, inv. br. 1878.

¹¹ Povijest zgrade i pitanja njene namjene propituju se u *Izvjescu saborskog financijskoga odbora* u smislu zemaljske bolnice nalazeće se u Savskoj ulici, spisi Sabora 1861. knj. 2, str. 278, Arhiv Hrvatske.

¹² Zapisnik sjednice Političkog odbora gradskog zastupstva, označen u urudžbenom zapisniku poglavarstva iz 1869. brojem 4658 i tekstem u pogledu uređenja Zrinskog trga nije sačuvan u Historijskom arhivu Zagreba. Opširno ga međutim preporučava u svom tekstu *Terg bana Zrinskoga* (Revija Zagreb, 11 i 12, Zagreb, 1936) Ivan Ulčink.

56. Regularitorna osnova, 1865, detalj (NSB, Geografska zbirka)

57. Nacrt Zrinskog trga iz elaborata za plinsku rasvjetu, 1875. (Historijski arhiv Zagreba, Gradsko poglavarstvo)

Odluka o prenamjeni i uređenju donesena je krajem 1869. godine¹² nakon nekoliko godina kolebanja i otezanja, odlučnošću gradskog zastupstva sastavljenog od predstavnika bogatih građana, trgovaca i poduzetnika, željnih ne samo prilike investiranja nego i novih okvira za svoju kulturu. Dana 30. lipnja 1870. godine¹³ gradski inženjer Rupert Melkus prezentirao je skupštini gradskog zastupstva kompleksan elaborat regulacije i građevne realizacije novog trga s perivojem, kojeg skupoća nadmašuje sve desetogodišnje investicije u trg. Svota od 30.000 forinti premašena je u realizaciji za trećinu. Projekt parka naručen je od uglednog bečkog hortikulturnog stručnjaka dr. Rudopha Siebecka koncem 1872, a nacrt je podnesen u proljeće 1873. godine¹⁴. Park je predan javnosti 1873. u ljetu, a opremljen u 1874. godini.

Uređenje Zrinskog trga u perivoj izaziva odluku o uređenju bezimenog prostora pred zemaljskom zgradom (namijenjenom prvotno bolnici, u to vrijeme iznajmljenoj tvornici duhana) na zapadnoj strani središta u stočno sajmište: odluka o premještanju sajmišta donesena je istog dana kada je prihvaćen projekt Ruperta Melkusa o uređenju Zrinskog trga. Realizirana je za dvije godine, kada je Sajmište (tako je trg kasnije nazvan) otvoren za tradicionalni, Kraljevski, najveći zgrebački sajam: 20. kolovoza 1872.

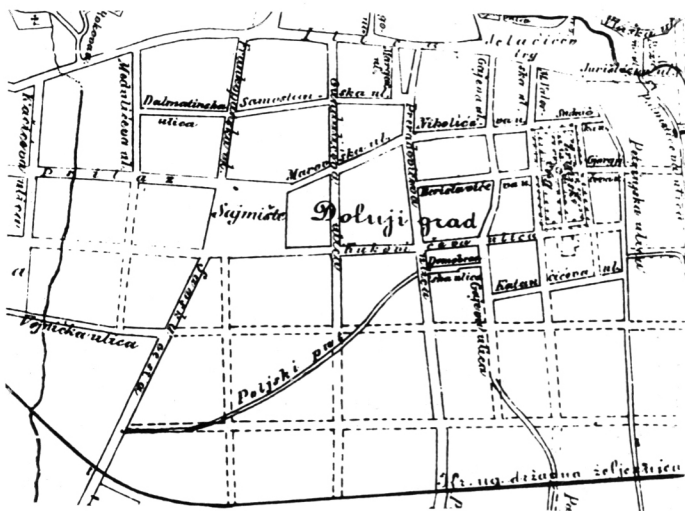
Taj trg i njegov sadržaj ubrzo izazivaju potrebu povezivanja dvaju trgova, a i povezivanja središta s da-

lekim kolodvorom, što znači realizaciju planirane mreže gradskih ulica Donjega grada.

One su važan dio kompleksnog i ambicioznog plana urbanizacije, odnosno projekta golemih komunalnih investicija objavljena koncem 1874. godine¹⁵, koji je nametnuo zahtjev za velikim, ispočetka milijunskim, a potom i višemilijunskim komunalnim zajmom, a time izazvao refleksije o realističnosti cijelog projekta, analize njegovih motivacija, napokon i političke polarizacije. Rasprave su završile tek 1884. odbacivanjem koncepta simultanog rješavanja komunalnih problema i realističnijim prihvaćanjem etapne provedbe, koja se uistinu i protegla preko kraja stoljeća.

No alternativna, reducirana varijanta izgradnje mreže ulica u središtu grada ipak je realizirana do potresa 1880. ili točnije, do sredine osamdesetih godina. Novu gradsku dimenziju izrazila je ipak tek arhitektura, ne samo svojom veličinom nego i novim stilskim i for-

58. Nacrt Zagreba, 1878.

¹³ Ubilježen u urudžbeni zapisnik gradskog poglavarstva 30. lipnja 1870. pod brojem 2972 uz napomenu Rupert Melkus — uređenje Zrinskog trga. Sam spis nije sačuvan.

¹⁴ Prijedlog da se projekt povjeri Siebecku donesen je na sjednici Gospodarskog odbora 18. prosinca 1872. (Historijski arhiv Zagreba, Gradsko poglavarstvo Zagreba, opći spisi 1872. br. 6909). U urudžbenom zapisniku za 1873. 7. ožujka br. 1729 ubilježeno je Dr. Guido Siebeck, gradski vrtljar u Beču podnaša račun vrhu 100 fr. za načinjeno razdijeljenje nasadih na Zrinskom trgu. Uz tekst je bilješka: ispl. 15. 4. 1873. Ime Guido navedeno je pogrešno. To su jedini podaci o autoru nacrtu perivoja nađeni u Zagrebu. Ni nacrt nije pronađen. U svim se popisima radova poznatog umjetnika navodi i *Stadtspark zu Agram*.

¹⁵ Narodne novine, 24. rujna 1874. službena informacija Potrebe i prihodi grada Zagreba od 10. kolovoza 1874. U *Obzoru* 29. svibnja 1878. Iskazi dugova, građevnih potreba, godišnjega prihodnoga viška glavnoga grada Zagreba ponavlja se program gradnje ulica formuliran 1874.

59. I. Plochberger, Kukovićevo kuća, 1872—74.

61. F. Klein, Hrvatski glazbeni zavod, Gundulićevo 6, 1874—76.

malnim karakteristikama, svojim dostojanstvom i ozbiljnošću.

Najočitije taj se proces može očitati u novoj aveniji, koja povezuje dva trga: Zrinski i Sajmište — u Kukovićevoj ulici. Krajem sedamdesetih urbani kroničar je uspoređuje s bečkim *Ringom*¹⁶. Kakvoća novih stambenih kuća u toj je prestižnoj ulici ujednačena i postaje uzorom za cijelo središte — između trgova.

Iznimke su javne zgrade, koje kao Glazbeni zavod ili zgrada Gospodarskog društva posjeduju višu, pa i umjetničku kvalitetu. Ona će se, dakako, osobito tražiti za ugledan prostor Zrinskog trga, na kojem do 1875. osim palače baruna Ljudevita Ožegovića na uglu Tesarske (Berislavićeve) i trga, još nema nove arhitekture.

Za arhitekturu trga bit će od najveće važnosti dvogodišnja diskusija o lokaciji Strossmayerove galerije slika i Akademije znanosti, te konačni projekt te kuće.

Godine 1875. grad nudi za tu kuću lokaciju na Griču,¹⁷ pa je povlači nakon otpora zbog uništenja tek

60. J. Grahor i F. Klein, Kuća Chalaupka, Kavurićevo 34, 1877—78.

uređena šetališta i predlaže lokaciju na Zrinskom trgu u samom perivoju. Nakon otezanja i polemika, u kojima se javlja ideja spajanja Akademije i Strossmayerove galerije s Narodnim muzejem — u velikoj, monumentalnoj zgradi — tek koncem 1876. gradsko zastupstvo odlučuje napokon da se perivoj ne dira. Za galeriju se kupuje zemljište južno od perivoja, na neurbaniziranom području vrtova. Svota za ta zemljišta iznosi koliko dvije godine prije toga preuređenje sajmišta u perivoj (40.000 forinti).¹⁸

Spekulacije o lokaciji galerije iznijele su ideje kontinuiranja Zrinskog trga (ili trgovima) prema jugu i potakle proces formulacije *potkove*. On se neposredno može pratiti na dva nacrt, zapravo studije, nastale u Građevnom odsjeku Zemaljske vlade, prvi 1876. drugi 1877. godine.

U ranijem, koji iznosi četiri varijante lokacije galerije, vladin građevni savjetnik Julije pl. Halper formira oko zgrade galerije koju postavlja južno od perivoja — anticipirajući tim prijedlogom odluku zastupstva koncem 1876 — na još neurobaniziranom području nov trg: produžuje obje obodne ulice Zrinskog trga, a ideju prostornog kontinuiteta naglašava lokacijom zgrade u produžetku središnje osi perivoja.¹⁹

Slično taj trg formira u drugoj studiji²⁰ iz 1877. i predstojnik vladinog Građevnog odsjeka Juraj Augustin: s dva simetrična, aksijalno postavljena objekta na sjevernom i južnom rubu trga i simetričnim zgradama muzeja sa zapada i istoka: on, dakle, prihvaća raniji Halperov prijedlog. No kako se njegova studija bavi smještajem 11 kulturnih i javnih građevina (i sadrža-

¹⁶ Narodne novine 24. listopada 1877.

¹⁷ Jugoslavenska akademija uputila je gradskom zastupstvu zahtjev da joj ustupi lokaciju za galeriju slika 31. ožujka 1875. Arhiv JAZU, spisi iz 1875, br. 57. Već 2. travnja upućen je Akademiji odgovor da je grad spreman dati lokaciju i da je za to formirana komisija. Arhiv JAZU, spisi iz 1875, br. 59. Lokacija je određena na sjednici gradskog zastupstva 10. travnja 1875. Narodne novine, 10. travnja 1875. Biskup Strossmayer na to povjerava izradu projekta Friedrichu von Schmidtu.

¹⁸ Odluka je donesena 30. prosinca 1876. Historijski arhiv Zagreba, Zapisnici sjednica Generalnog zastupstva iz 1876. Vienac br. 1, 6. siječnja 1877: Zaključeno je naime, da se imaju kupiti četiri zemljišta na južnoj strani trga i to Iličevo, Cavrakovo, Priestorovo i Murgičevo za svotu blizu 40.000 fr. a vr.

¹⁹ Arhiv Hrvatske, Zbirka građevnih planova i nacrt, A I 67.

²⁰ JAZU, Kabinet za urbanizam i arhitekturu, planoteka.

62. F. Klein. Palača Gospodarskog društva, Trg maršala Tita 3, 1876—78. (Viesti kluba inženira i arhitekata, br. 4 1885)

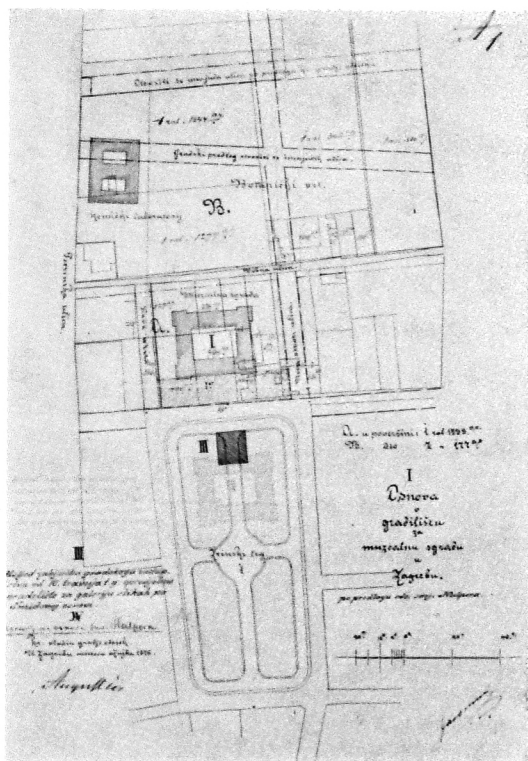
ja), on razmatra sav potez, do pruge, uključujući i već formiran Zrinski trg. Za njega daje cjelovit prijedlog preuređenja u duhu estetskog i društvenog realiteta perivoja, koji znatno odstupa od zamisli trga iz regulatorne osnove 1865. Augustin nastoji odrediti i treći trg, najjužniji, i to kao perivoj, oblik kojega ne poštuje u potpunosti principe oblikovanja Zrinskog trga i predloženo novog trga u njegovu nastavku. On nema urbani karakter dvaju sjevernijih trgova; bez javnih objekata on je velika zelena oaza na rubu grada — u to doba stvarnom, a nacrtom i potvrđenom. Drugačiji koncept tog prostora izazvat će nešto kasnije tek izvjesnost o konačnoj lokaciji središnjeg kolodvora — u osi zgrade Akademije.

III.

Godina 1877, kad se u studijama što razmatraju pitanja lokacija javnih sadržaja i njihove disperzije postojećim i zamišljenim reprezentativnim prostorima javlja ideja produženja Zrinskog trga novima, odlučna je i za konačno formiranje prvog historičističkog trga Zagreba — naime, tog istog, Zrinskog trga. Završen projekt Friedricha von Schmidta za zgradu Galerije i Akademije nameće najviši kriterij za obodnu arhitekturu. Do 1880. osvojeni su svi arhitektonski solisti trga: palača Buratti, palača suda, palača Dobrinović-Vranyczani, nasuprot Akademiji, formirajući jednom svojom fasadom dio zapadnog oboda novog, budućeg Akademičkog (Strossmayerova) trga.²¹

²¹ Danas zgrada Moderne galerije. Projektant palače bio je Otto Hofer.

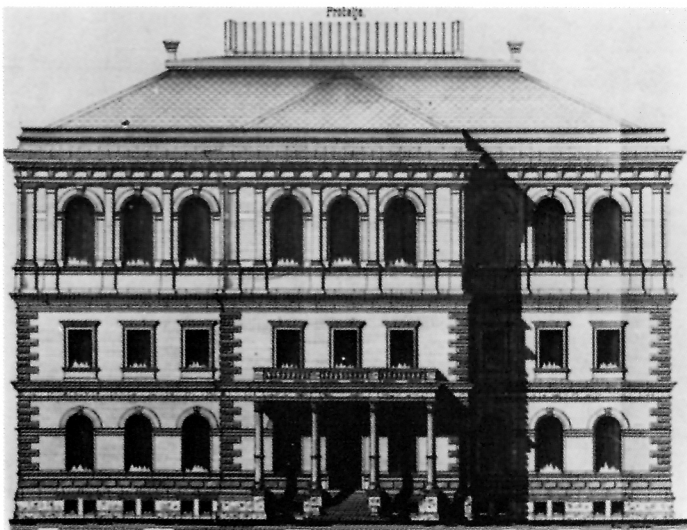
²² Ideja o poprsjima potječe od *Matrice hrvatske* u povodu tristote obljetnice Julija Klovića u 1878. Prihvaćena je u svim javnim glasilima. Ideja o spomeniku Zrinskom potječe još iz 1866. a obnovljena je 1877. prigodom rasprave o poprsjima. Ideja o vodokoku javila se u raspravi o budžetu grada za 1878. (Historijski arhiv Zagreba, *Zapisnici sjednica zastupstva iz 1877. Zapisnici Odbora za proračun grada Zagreba za 1877.* čl. 9, stupac III, b 1). *Narodne novine* 12. srpnja, 1879. opširno izvještavaju o modelu spomenika s vodokokom koji je Ivan Rendić dogotovio i izložio u svom ateljeru. Opis spomenika objavljen je u istim novinama 18. kolovoza 1879. Spomenik, koji će doći u sredini Zrinskog trga biti će kako to zahtjeva položaj mjesta, okrugao, tj. u obliku vodometla, na kojem će se uzdići. Spomenik prikazuje tvrđavu, na kojoj stoji junak da ju brani. Na piedestalu, koji ima na sve četiri strane kipove predstavljajuće starodrevnu ratnu opremu (Rüstung), uzdiže se osoba Nikole Zrinskoga u odijelu i izrazu, kako se na slikah vidja. U desnici drži mač, ljevicom naslonio se na zastavu, a desnom nogom stao na stien od topa. Tako stoji kao uzor junačina, hrvatski Leonida. Izrada same osobe junaka čini nam se najboljom u cijelom djelu. Na prednjoj strani piedestala, koji imade oblik Jelačićeva spomenika, nalazi se slika, koja predstavlja čin obsjedanja tvrđave Sigeta, tu je naime Nikola Zrinjski na mostu pred tvrđavom, sjedeć na konju. Uz njega stoji vjerni mu drug Alapić. Spomenik okružen je vodom i ogradom.

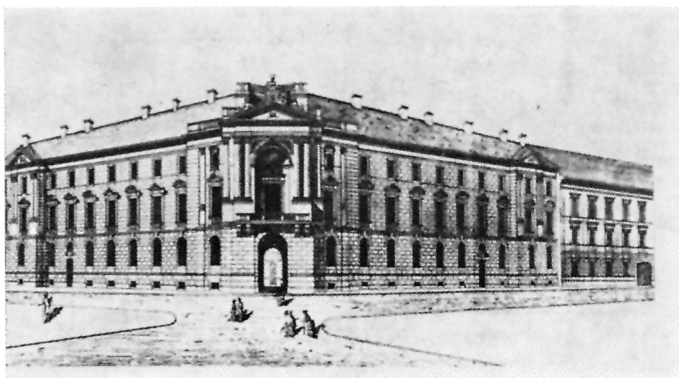
63. Osnova o gradilištu za muzealnu zgradu u Zagrebu, 1876. (Arhiv Hrvatske, zbirka građevnih planova i nacrti)

Jednoznačan zahtjev reprezentacije odredio je dosljednu i čvrstu stilizaciju ambijenta, koja se neospornom suglasnošću svih sudionika u konačnom uređenju prostora realizira neorenesansnim stilskim oblicima i novim monumentalnim mjerilom. I na simboličkoj i na estetskoj razini neorenesansa je kao stil neposredno inspiriran duhom klasične arhitekture bila najpodobnija da izrazi ideale dostojanstva, ozbiljnosti i elegancije nove građanske samosvijesti. Stil, ne toliko umjetnička kvaliteta nove zrinjevačke arhitekture, zasniva jedinstvenu i koherentnu sceneriju: sve kuće djeluju kao palače, bez obzira na sadržaje koje kriju, jer osim zgrade Akademije, sve su kuće utilitarnog karaktera: palača suda je uredska, a ostale su najamne stambene zgrade, premda za elitu. Privatni investitori sudjelovali su u izgradnji oboda trga više nego što su to predviđali tvorcima osnova za njegovo uređenje, koji su tu smjestili mnogo više javnih sadržaja. No svijest o nemogućnosti realizacije programa razmještaja kulturnih institucija trgom, koje bi jamčile reprezentativnost, a sigurnost o financijskoj nadmoći privatnog kapitala i potrebi nove aristokracije novca da potvrdi svoj prestiž određuju najvišu razinu očekivanja i zahtjeva upućenih toj privatnoj inicijativi. Ona ih, čini se, i nije iznevjerila.

Na pragu novog desetljeća Zrinski trg je dovršeno i dorečeno djelo, iako nisu realizirane sve nakane, pa ni ona o razmještaju bistih velikana hrvatske povijesti i kulture perivojem, duž staza i grandiozni spomenik Zrinskom s vodokocima u sredini perivoja.²² On je najcjelovitije prostorno svjedočanstvo kulture razdoblja *modernizacije iznutra*, ili — utemeljiteljskog razdoblja.

64. J. Grahor, Palača Buratti (Vrhovni sud), Zrinski trg 3, 1877.
65. F. Schmidt, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zrinski trg 11, 1877—80 (Viesti kluba inženira i arhitektah, br. 1 1882)
66. O. Hofer, Palača Lj. Vraniczanyja (Moderna galerija), Strossmayerov trg 2, 1880—83. (Viesti kluba inženira i arhitektah, br. 4 1885)
67. Palača suda, Zrinski trg 4, 1877—78.

Nisu ga narušile ni kasnije stilski heterogene intervencije. Bio je uzorom za formiranje trgova koji će zatvoriti *potkovu*.

IV.

Ta se ideja formulira krajem razdoblja. Zapadni krak *potkove* već je opće mjesto za novine neposredno prije potresa u studnom 1880. *Narodne noevine* 24. listopada 1880. govore o gradskom perivoju koji će sezati do žakanjske željezne pruge.

Prvi put ideja *potkove* formulirana je u nekom službenom dokumentu godine 1882. u korpusu spisa koji se bave zahtjevima za uređenje Sajmišta²³ — u povodu preseljavanja Sveučilišta u zemaljsku zgradu koja je do 1879. služila i kao tvornica duhana. Traži se da se trg pretvori u park, a sajmište ukloni. U spisu gradske općine, odgovoru na taj zahtjev uprave Sveučilišta, dva puta se opisuje ta ideja. Kaže se da gradska općina *kani produžiti javni perivoj u širini sadanjega sajmišta do žakanjske željeznice i uzduž ove spojiti sa šetalištem priređenim u produženju Zrinskoga trga također do iste točke, pa tada odstupiti sveučilištu Franje Josipa I. u tom perivoju primjeren prostor za botanički vrt. I drugi put: da će javni perivoj na sajmištu produljiti do željeznice i uz ovu spojiti sa Zrinskim trgom, koji će se takođe produžiti do željeznice.*

To što je formulirana usput, u pregovorima o ustupu vrta zgrade Sveučilišta za javni prostor, svjedoči da je ta ideja nešto samorazumljivo, poznato, formulirano. Nastalu tako postepeno, gotovo neopazice, u diskusijama o smještaju javnih objekata, o stvaranju estetskih prostora društvenosti i dokolice unutar grada do osamdesetih godina, onaj odbor osnovan 1883. da radi na reviziji generalne osnove Zagreba iz 1865. mogao ju je samo prihvatiti, a tada još mlad mjernik, koji je u to doba još vlastitom rukom crtao projekte, naime, Milan Lenuci, tek ucrtati u novi generalni plan, koji je odobren 1888. Stoga bi za tu urbanističku ideju, koja samosvojno interpretira slavni uzor bečkog Ringa, možda ipak bio prikladniji naziv *zelena*, a ne *Lenucijeva potkova*, ako je ta sintagma uopće podoban opis za nju.

²³ Historijski arhiv Zagreba, Gradsko poglavarstvo Zagreba, Gradveni odsjek, sign. 72 (kut. 79, regulacija ulica).

central town functions and appearance of a minor Central European city had been allocated to Upper Town. Construction of representative public buildings had attracted foreign architects who built them on the Central European models and in keeping with the prevailing styles of historicism and Secession. In the turning period between the 19th and 20th century, W.C. Hofbauer, a Vienna student who worked on the model of his professor, F. Schmid, was the most prominent architect in Osijek. At the beginning of the 20th century, A. Slaviček and V. Axmann, architects from Osijek, worked in the spirit of the Prague and Munich Secession. The most valuable steps in the 20th century urban architecture in Osijek date from that time. V. Axmann was known for his town-planning solutions by tracing new streets and using block micro-regulation. Between two world wars, the so-called Regulating Fundamentals were strictly followed in town planning and building. The residential part of the city was built according to plans. Besides V. Axmann, Domes, Struppi, Juzbašić, Wrang, Graff, Dlouhi and Full should also be mentioned. Axmann, Domes and Pelzer worked in the spirit of modernism. In the 1900—1940 period, Osijek presented high achievements of its urban architectural profile, interpreting by its formative content the essence of the epoch in this area.

Snješka Knežević

INSTITUTIONALISTIC CULTURE: EXAMPLE OF THE REPRESENTATIVE URBAN AREAS IN ZAGREB

The period of institutionalism coincided with the accession and activities of Governor Ivan Mažuranić and the age of a strong recognition of modernism in all fields of life in the 1870-ies. New social requirements initiated the formation of representative urban areas. Towards the end of the decade, entire areas were created under the influence of a uniform style, e.g., Zrinjski Square. By its forms and character, it was the origin of the future »horse-shoe«: the concept of a horse-shoe was unquestionably an institutionalistic culture product.

Promoters of the strong cultural development formulated the idea of stylization of a center which was as early as 1865 emphasized by two large squares and a park along the southern border of the center, uniting them into a continuous frame. The quality and value of the representative urban areas of Zagreb, the horse-shoe and avenues traversing it, certainly justify the suggestion for positive evaluation of the institutionalistic culture.

Eugen Franković

TOWN PLANNING IN CROATIA AT THE TURNING OF THE CENTURIES

At the turning of the centuries, town planning in Croatia was by its best results quite synchronous with the leading town planning concepts of the time. Town planning in Croatia surpassed the professional framework, extending to the entire complex of the society, politics and spiritual life. Representative events occurred in Zagreb, the capital of Croatia. Activities of Milan Lanuci, chief town planner of the time, have resulted in an extremely valuable town planning opus.

Stanko Piplović

ECLECTICISM AND SECESSION IN URBANISTIC DEVELOPMENT OF SPLIT

In the 17th century, a system of bulwark fortifications for the city defence against the Turks was built around Split. Upon cessation of that specific danger, the walls became unnecessary and their dismantling started during the short-term French occupation and was resumed during the Austrian government. Thus, an extensive semi-circular belt was formed around the city, with parks, and public and housing buildings. Some social activities had already existed in the old historical nucleus of the city, but with an ever increasing city population they became inadequate and new premises had to be constructed on the spots of the previous defensive structures. Building was particularly intensified in the second half of the 19th and at the beginning of the 20th century, when the Franciscan monastery on the waterfront was reconstructed, the Procurator Complex and the theater built, the hospital enlarged, and the secondary school, St. Peter's Church in Lučac, Tobacco Head-office, Bishop's Palace and other buildings constructed in the forms of historicism and Secession.

Vladimir Konjikušić

STUDENTS OF ARCHITECTURE FROM THE YUGOSLAV COUNTRIES AT THE MUNICH TECHNICAL SCHOOL UNTIL 1914

Survey of student records in term and annual reports of the Polytechnical School, later named Technical School in Munich, has revealed that in the 1844—1914 period, about 330 students coming from the Yugoslav countries were enrolled in the School, 45 of them at the Department of Architecture. Thirteen of these 45 graduated in Munich, three in Aachen, two in Vienna, whereas for seven of those Munich students our expert literature says they had graduated but without stating the place. Both the checked facts and new data on the place and time of the studies of our architects who were Munich students, have opened the possibility of further investigations concerning artistic connections and influences between Munich and our country.

Dragica Đurašević-Miljić

STYLISTIC SPECIFICITIES OF THE ARCHITECTURE FROM THE END OF THE 19th AND THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY IN CETINJE

Characterized by tradition, continuous intertwining and influences from both the East and the West, abrupt interruption of medieval architecture and hints of renaissance constructions followed by a several-century hiatus, at the end of the 19th century Cetinje succeeded in approaching contemporary European artistic trends. Under new political and economic conditions after the Berlin congress of twelve European countries, well-known architects were engaged in building newly established diplomatic representation offices in Montenegro, while Prince Nikola had castles and palaces constructed for his family, government offices and newly established educational and cultural institutions.